

בירור מקיף בשאלת הנחת תפילין בחולו של מועד מאמר ראשון בסדרה

במסגרת מחקרי בתולדות היישוב הישן נתקלתי במכתבים של חברי הפקוא"מ באמסטרדם ובראשם האחים לעהרן, בהם הם מתעניינים אצל תלמידי גדולי המקובלים כיצד נהגו רבותיהם בקיום המצוות על דרך הקבלה. אחת השאלות שהציגו לפנייהם היתה לגבי הנחת תפילין בחוה"מ¹. כידוע שבמדינות אירופה נהגו יחידי סגולה בדרך הקבלה והסתייגו מהנחת תפילין בחוה"מ – האסורה על פי קבלה באופן חמור ביותר. אחת התשובות שהתקבלו בעניין זה היא עדות של אחד מתלמידי רבי נתן אדלר מפפד"מ, שרבו הניח תפילין בלא ברכה, למרות שברוב הנהגותיו נהג רנ"א על פי קבלה.

במאמר הנוכחי, הראשון בסדרה, אסקור את הסוגיה מכתבי הגאונים ועד גדולי האחרונים, לצד זה אציג תמונה ברורה של מנהגי קהילות ישראל בתקופות השונות, במאמרים הבאים נתייחס בעז"ה להשפעת התפשטות הקבלה כגורם לשינוי ההנהגה בעדת ישראל ולפנים המגוונות של השפעה זו.

יסוד הסוגיה הוא בשאלת ההיתר להכניס תפילין בשבת מרשות הרבים למקום המשתמר כדי להצילם. במשנה במסכת עירובין (דף צו ע"א) הובאה מחלוקת תנאים בשאלה האם שבתות וחגים הם זמנים שאין בהם חובת הנחת תפילין. התנאים למדו מן הפסוק (שמות יג י) 'ושמרת את החוקה הזאת למועדה מימים ימימה' – בזמן המיועד לה, מיום ליום, מכאן שמצוות תפילין היא חובת "ימים" ולא לילות. רבי יוסי הגלילי הוסיף ולמד מהמילה "ימים" שהמצווה נוהגת רק בחלק מהימים, ולא בכל הימים, היינו פרט לשבתות ויו"ט. רבי עקיבא למד זאת בדרך אחרת ודרש פסוק אחר (שם פסוק ט) 'והיה לך לאות על ירך' – "מי שצריכין אות, יצאו ימים אלו – שהן גופן אות"; היינו החיוב להניח תפילין הוא בימים שצריכים אות, להוציא שבתות ומועדים.

לעומתם, רבי מאיר ורבי יהודה סוברים שבת וחג זמן תפילין הם. ההלכה נפסקה כדעת רבי עקיבא ששבת אינה זמן תפילין הואיל ויש בה אות². שורש סוגייתנו היא השאלה האם ה"אות" של המועד כולל גם את חולו של מועד; היינו, יש לחקור אם ה'אות' של שבתות ומועדים הוא איסור המלאכה, וממילא כיון שבחוה"מ מותר במלאכה מן התורה (לדעת פוסקים רבים), חייבים להניחם בחוה"מ, או שמא מאחר וימי חוה"מ שונים

¹ שכנראה רצו ללמוד מהם את הדרך אשר ילכו בה, כאשר המנהג הפשוט באמסטרדם היה להניחם בברכה (בחשאי).
ראו: סדר הנהגות בית הכנסת, אמסטרדם תקע"ה, סימן א סעי' ט.

² שו"ע סי' לא סעי' א.

משאר ימים, שחייבים במצוות היום, דינם כשבת וחג. [עוד נחלקו קדמונים אם שבתות ומועדים רק **פטורים** מתפילין³, או שמא אף יש **איסור** בדבר, משום שבהנחת תפילין הוא מזלזל ב'אות' של שבת וחג⁴].

כדי לפתור חקירה זו יש להעמיק בהבנת הראשונים בגדרו של ה'אות'. רש"י פירש את הפטור מתפילין בימים המיוחדים כמי שנובע ממטרת התפילין, שבאה לסמל את הקשר המיוחד שבין ישראל לקב"ה, אבל ימים אלו מסמלים בעצמם את הקשר, וממילא אין בהם צורך בתפילין. וז"ל רש"י: "מי שצריכים אות, ימים שישאל צריכים להעמיד אות על עצמם להכיר שהם מחזיקים בתורתו של הקב"ה, יצאו שבתות ויו"ט שהם עצמם אות בין הקב"ה לישראל; דכתיב: כי אות היא ביני וביניכם". טעם זה לכאורה תואם רק את שבת, ועל כורחנו שיו"ט הוקשו לשבת⁵. דא עקא, רש"י אינו מפרש את גדרו של ה'אות', ובפשוטו מתכוון לאות המובא בפסוק. אם הנחה זו נכונה יוצא שחובה"מ אינו נכלל בתוך "היקש" זה⁶.

פירוש זה מביא גם בן-דורו רבינו אליקים ב"ר משולם הלוי [ד'תש"צ – ד'תת"ס], מגדולי חכמי אשכנז וחותרו של ריב"א – שהיה ראש וראשון לבעלי התוספות באשכנז⁷. אלא שרבי אליקים הוסיף פירוש שני: "שהן גופן אות, שנהר סמבטיון ומעלה בזכורו מוכיחים שנחים בהם". היינו, כי המנוחה של סמבטיון ושל גיהנום תעיד על מעמדם המיוחד של שבת וחג, ועל כן אין צורך בהם ב'אות' של תפילין⁸. בהתאם לפירוש זה נוכל לברר את מעמדו של חובה"מ לכשניודע האם גיהנום שובת בחובה"מ, וכפי שמאיר רבי יצחק אור זרוע, שהוא הוא מקור

³ אשכול, הוצאת רצבי"א, ח"ב עמ' 88; תוס' נדה דף נא ע"ב ד"ה ולבני מערבא; וכן צידד הב"י סוף סי' כט, וכן כתב באופן ברור בראש סי' שח. והאריך להוכיח שיטה זו בשאג"א סי' מא.

⁴ ב"י סי' לא ע"פ הזוהר, וכן פסק בשו"ע שם. מג"א בסימן כט העיר על הסתירה בדברי ב"י, וסיים, שההחמרה שלו בסימן לא היא דווקא כשהניחן לשם מצוה, אזי יש איסור של זלזול באות שבת, אבל שלא לשם מצוה – מותר.

⁵ רבי זאב וואלף אב"ד ליעזנסק, לשון הזהב, עירובין שם בדעת רש"י; וכיוון לדעת ראשונים: פסקי רי"ד ד"ה תניא: שכל החגים הוקשו לשבת דכתיב 'אלה מועדי השם', וכן ממה שכתוב 'את שבתותי תשמור'; ריטב"א, ד"ה יצאו ציין לפסוק 'תשבתו שבתכם', ובניסוח שונה בחידושו למו"ק יט ע"ב. וראה עוד מ"ב סי' לא ס"ק ג.

ויש להעיר מהגדרתה של האות כפי שמתבאר אצל רבי יצחק זאב סולובייצ'יק רבה האחרון של בריסק בביאורו לפסוק 'אך את שבתתי תשמרו כי אות היא ביני וביניכם...': "לשבת ישנה שני דברים, א. שהיא זכר ליציאת מצרים שהוא יסוד לבחירת וקדושת ישראל... וזהו ג"כ האמור כאן כי אות היא ביני וביניכם לדעת כי אני ה' מקדשכם. ב. היא זכרון למעשה בראשית, וזהו האות האמור אח"כ כי ששת ימים עשה'.

והנה האות הראשון 'זכר ליציאת מצרים', בזה לא דווקא 'שבת בראשית', כל המועדים שווים בזה, שכולם 'זכר ליציאת מצרים', והם עצמם אות, ולכן פטורים מתפילין, ולכן באות הראשון כתוב 'את שבתתי' לשון הכולל גם ימים-טובים. אבל בהאות השני 'זכר למעשה בראשית' כתוב 'את השבת', שהוא רק בשבת בראשית לבד, חידושי רי"ז הלוי על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 46.

⁶ ויש להעיר מלשונו של הרב באר מים חיים לפר' כי תשא: "על כן נקרא השבת 'אות', שהוא אות וסימן לדביקות ישראל עם שמו כביכול שעל ידו מתדבקים ישראל באלוהיהם... ועל כן השבת קודש נקרא ביחוד אות, כי הוא אות ודאי לדביקות ישראל בה' אלקיהם".

ואולי אפשר להוסיף שכשם ששבת הוא יסוד האמונה בבורא יתברך שברא את העולם יש מאין, שהוציאנו ממצרים ביד חזקה, וזה היסוד שהמחלל שבת דינו לעכו"ם לגבי כמה הלכות, ומקבילו בפרשיות התפילין, וזה היסוד שכל הקורא ק"ש ללא תפילין כאילו מעיד עדות שקר, וד"ל.

⁷ היה תלמיד לתלמידי רבנו גרשום מאור הגולה, ונמנה כחלק מחבורת החכמים המכונים "חכמי מגנצא", שעסקו בסידור תורת רבותיהם על התלמוד, לדוגמה פירוש רגמ"ה הוא פרי יצירתם.

⁸ רבי מאיר אריק העיר על דבריו אלו שהוא חידוש גדול, טל תורה, ווינא תרפ"א, עירובין שם.

דבריו של רבינו אליקים: "וללשון שני יש להבחין ע"י נהר סמבטיון ומעלה בזכורו אם נחיס בחוש"מ הוא אות ולא מחייבי בתפילין, ואם אינם נחיס מחייבי בתפילין"⁹.

בעוד לדעת רש"י האות מתבטא בעצם שבת ומועד, לדעת ר' אליקים האות מתבטא בשביתת הטבע בימים אלו. הבנה שלישית נמצאת אצל כמה מראשוני אשכנז וצרפת, שהשביתה ממלאכה היא **הנס** "שאנו עבדיו ומקיימי חוקיו"¹⁰.

הבנה רביעית נמצאת אצל רבי אליעזר ממיץ, תלמיד ר"ת: "בלא תפילין נודע בהן שהוא יהודי ועובד את ה' שאתה שומר אותם ומקדשם"¹¹. היינו האות חל על עם ה' שומרי שבת ומועדים. ויש לציין ללשון רבי דוד הכוכבי: "הן עצמן אות – השבתות ויו"ט הם אות להערת מציאות ה' והשגחתו בענין התפילין"¹².

פירוש מחודש מעלה המאירי, שבימות החול כשאדם טרוד בעסקיו חייבו אותו בתפילין כדי להתבונן בייחוד השם, אבל בשבת ומועד שהם עצמם "הערה על פינות האמונה" אין צורך בהנחת תפילין. וכפי שביאר המהדיר: גדרו של האות היא כפשוטו 'בינו לבין קונו'¹³.

רוב הראשונים שדנו בסוגיה זו תלו את חיוב הנחת תפילין בהגדרת איסור מלאכה בו. הראשון שהעלה זאת הוא ר"י הזקן - בן אחרות ותלמידו המובהק של ר"ת, שהתחבט שמא ישנה 'אות' נוספת, הואיל ויש בהם איסור אכילת חמץ ומצוות ישיבה בסוכה¹⁴. בעקבותיו צעדו רוב ראשוני אשכנז וצרפת לחייב תפילין הואיל ואין בחוה"מ אות¹⁵.

דעת הרשב"א, העומד בראש הסיעה הפוטרת תפילין בחוה"מ, מבוססת על שיטתו שאיסור מלאכה בחוה"מ הוא מן התורה¹⁶.

⁹ אור זרוע, א, סי' תקפט.

¹⁰ ריא"ז לביצה, עמ' רמד; פירוש רבי יהודה ב"ר בנימין הרופא עניו מרומא, רבו של בעל שבלי הלקט, לביצה, ניו יורק תשנ"ז, עמ' תמב; רבנו מנוח, עמ' רכב.

¹¹ יראים, עמוד ז דף רטו ע"ב. וראה שפת אמת (גור), פרשת בא סוף שנת תרנ"ב.

¹² הרב משה הרשור (מהדיר), ספר הבתים על ספר המצות, ירושלים תשמ"ג, עמ' סה.

¹³ ויש להעיר מלשונו של הרב באר מים חיים לפר' כי תשא: "על כן נקרא השבת 'אות', שהוא אות וסימן לדביקות ישראל עם שמו כביכול שעל ידו מתדבקים ישראל באלוהיהם... ועל כן השבת קודש נקרא ביחוד אות, כי הוא אות ודאי לדביקות ישראל בה' אלקיהם".

ואולי אפשר להוסיף שכשם ששבת הוא יסוד האמונה בבורא יתברך שברא את העולם יש מאין, שהוציאנו ממצרים ביד חזקה, וזה היסוד שהמחלל שבת דינו לעכו"ם לגבי כמה הלכות, ומקבילו בפרשיות התפילין, וזה היסוד שכל הקורא ק"ש ללא תפילין כאילו מעיד עדות שקר, וד"ל.

¹⁴ מרדכי, הלכות קטנות, רמז תתקסט, דפוס ווילנא דף יג ע"א.

¹⁵ תוס' עירובין ד"ה ימים; סמ"ג, עשין כב; פסקי הרי"ד, הלכות תפילין, מכוון התלמוד הישראלי, עמ' תסד; מהר"ם מרוטנבורג, הובא מכת"י ע"י הרב ש"א שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, ח"א עמ' קמט; תלמידו הרא"ש, שו"ת הרא"ש כלל כג סי' ג; המכתם וריטב"א למוע"ק יט.

¹⁶ שו"ת הרשב"א ח"א סיק תרצ.

ראיה מהיתר כתיבת תפילין בחולו של מועד

מברייטא שהובאה במסכת ביצה (יט ע"א) לגבי היתר כתיבת תפילין בחוה"מ הביאו ראשונים ראיה לחובת הנחת תפילין בהם. לשון הברייטא: "כותב אדם במועד תפילין ומזוזות לעצמו. ולצורך אחרים מותר בטובה ולא בשכר, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: מערים ומוכר כדי פרנסתו משלו". פירוש, מותר להשתכר ממלאכות אלו ע"י הערמה, על ידי כך שבתחילה הוא מקדים ומוכר את תפיליו שלו, ורק אח"כ חוזר וכותב את התפילין החדשות לעצמו. רבי יוסי אומר כותב ומוכר אפילו ללא הערמה, עד שיהיו לו מעות כדי פרנסתו, לצורך שמחת החג. הגמרא קובעת שהלכה כרבי יוסי ומכאן הוכיחו תוספות על אתר שמניחים תפילין בחוה"מ, שאם לא כן, היאך מותר לכתוב לעצמו, כשאינן בכך צורך פרנסתו. ראיה זו הועלתה ע"י ראשוני אשכנז וצרפת¹⁷. ברם, כבר תוספות בעצמם דחו ראיה זו, שמא רבי מאיר ורבי יהודה לשיטתם ששבת זמן תפילין הוא, לכן סוברים שכותבים תפילין במועד; אבל לדין ששבת ומועד אינם זמן תפילין משום שהם אות, אם כן מוכח שגם חוה"מ הוא עצמו אות, לכן ישנה אפשרות לקיים את השיטה הפוסטת תפילין בחוה"מ גם לפי ברייתא זו.

דחייה נוספת העלו אחדים מן הראשונים: שמא התירו לכתוב במועד כדי שיהיו לו תפילין מזומנים תיכף אחר המועד, ולא שיצטרך לחכות עד לאחר הכתיבה¹⁸.

ראיה מהירושלמי לכתיבת תפילין בחולו של מועד

הירושלמי במסכת מו"ק (פ"ג ה"ד) מספר על אחד שאבדו לו תפילין בחוה"מ, בא לפני רבי חננאל שהיה סופר, ושאלו לפני רבי אבא בר נתן לשאול אם מותר לכתוב תפילין בעבורו. אמר לו שרבי חננאל יתן תפיליו לזה שאבד, והוא יכתוב לעצמו תפילין, שהרי שנינו 'כותב אדם תפילין לעצמו'. ובא לפני רב והתיר לו לכתוב תפילין בלא שיתן לו תפיליו, שלצורך המועד מותר לכתוב גם לאחרים, מכאן הוכיחו ראשוני אשכנז וצרפת שחוה"מ הוא זמן תפילין¹⁹.

ראיה מהיתר המשנה לשליחת תפילין בחג

שנינו במסכת ביצה (יד ע"ב) שמותר לאדם לשלוח לחברו ביו"ט בגדים בין אם הם תפורים ומוכנים ללבישה, ובין שאינם תפורים עדיין, ואע"פ שיש בהם כלאים, בתנאי שהם לצורך המועד. מסכת המשנה: "זה הכלל: כל שנאותין בו ביום טוב, משלחין אותו". היינו, כל דבר המוכן וראוי – שמשתמשים ונהנים בו – משלחים אותו ביו"ט. לגבי הכלל מביאה הגמרא הוראה: רב ששת התיר לחכמים לשלוח תפילין ביו"ט. מקשה

¹⁷ ספר התרומה, סי' ריא; ריצב"א, הובא במרדכי, לעיל הע' 14; או"ז, סי' תקפט; מכתם וחיידושי הר"ן למוע"ק.

¹⁸ מאירי, השלמה וריטב"א למוע"ק, הבי"י בסי' לא כיוון מדעת-עצמו לדבריהם.

¹⁹ מחזור ויטרי, סי' תקיג, עמ' 643; התרומה, סי' ריא; השלמה למוע"ק, ניו יורק תשכ"ד, עמ' קי; רבי שמחה משפירא, מאורות הראשונים, לעיל הע' 15; ר"י הבחור משנץ, תוספות מוע"ק; אחיו ר"ש משנץ, הובא בריטב"א; תלמידים ר"מ מקוצי, סמ"ג, ל"ת סי' עה; או"ז, סי' תקפט; תלמידו מהר"ם מרוטנבורג; תלמידיו: מרדכי והגהות מיימוניות, פ"ד ה"י; תלמיד מהר"ם – הרא"ש בהלכות קטנות שלו ובשו"ת שלו. וכן העלו דור האחרון לחכמי ספרד: ריטב"א לעירובין, אבודרהם, ה"ל תפלות של חוה"מ, "אבל הראיה הנכונה היא מהירושלמי"; משמעות דברי רבי יצחק אבוהב 'אחרון גאון קסטיליה', בביאורו לטור, מכון ירושלים תשס"ג, סי' כט שהעתיק את דברי הרא"ש.

הגמרא, הלוא למדנו רק כל שנהנים ממנו ביו"ט מותר, והרי תפילין שאין מניחים אותם ביו"ט לכאורה אין לשלחם. ומתרת הגמרא שיש לפרש את הכלל שהוא מתוקן כל צרכו וראוי לשימוש, אפילו אם תשמישו אינו אלא בחול. כן פירש רש"י. אולם ראשוני אשכנז צרפת פרובנס איטליה וספרד ותוספות פירשו פירוש אחרת²⁰, שאינם ראויים ליו"ט **אלא לחוה"מ**, ומותר לשלחם **לצורך הנחתם בחוה"מ**. ומסיימים התוספות: "וכן עמא דבר", היינו שהמנהג הפשוט בצרפת היה שהניחו תפילין בחוה"מ.

ראיה מגירסה בתלמוד בבלי שינת עראי בתפילין בסוכה

במסכת סוכה (כו סוף ע"א) דנה הגמרא בחיוב שינה בסוכה אף בשנת ארעי, ומביאה על כך ברייתא: 'אוכלין אכילת ארעי חוץ לסוכה, ואין ישנים שנת עראי חוץ לסוכה'. שואלת הגמרא: מה ההבדל בין אכילה לשינה. רב אשי מתרץ שגזרו בשינה שמא יירדם וישקע בשנת קבע. הקשה על זה אביי מברייתא אחרת: **'ישן אדם שינת עראי בתפילין**, אבל לא שינת קבע' שמא יפיח בהם בשנתו, גם כאן נחשוש שמא יירדם...

בדור האחרון פורסמו כתביהם של חכמי פרובנס, שגרסו את הברייתא השנייה בתוספת מילה: 'ישן אדם **בתפילין בסוכה** שינת עראי'²¹, ומתוך כך הביאו הוכחה שחוה"מ **זמן תפילין**. לראשונה הוכיח כן רבי משולם ב"ר משה מבדריש [נכדו של ר' משולם מלוניל] בהלכות תפילין שלו²², אחריו כתב כן אחיינו ותלמידו המובהק רבי מאיר ב"ר שמעון המעילי, בפירושו למו"ק²³, וגם רבנו מנוח מלוניל תלמידו המובהק של רבי מאיר המעילי בפירושו לרמב"ם הלכות תפילין²⁴.

ראיה מדברי רש"י

רש"י בפירושו למסכת סוכה (מו ע"א) – על דברי הגמרא "היו לפני מצוות הרבה אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על המצות" – נקט דוגמה: "מצות הרבה – ליטול לולב לישב בסוכה **להניח תפילין** ולהתעטף בציצית". רבים מהאחרונים דקדקו שמכאן ראיה שמניחים תפילין בחוה"מ²⁵. ברם אחרים דחו הוכחה זו,

²⁰ חידושי רמב"ן לשבת קכד ע"ב; תלמידו רא"ה מברצלונה, בחידושי לביצה; ספר השלמה ומאירי לביצה; אור זרוע, סי' שמא; הגהות אשרי, ביתה פ"א סי' כה; פסקי ריא"ז למסכת ביצה, מכון התלמוד הישראלי, פ"א ה"ו, עמ' יז.

²¹ נוסח זה מופיע: בפירוש השלמה לסוכה, מהדורת הרב משה הרשור, ירושלים תשכ"ב, עמ' 151, ולחינם הוציא את המילה 'בסוכה'; המאורות לסוכה, ניו יורק תשכ"ז, עמ' קעב.

²² בשאגת אריה סו"ס מ הקשה על סוגיה זו בעניין היסח הדעת בתפילין, ולפי גרסת חכמי פרובנס תתישב קושייתו.

²³ הלכות תפילין עמ' שס, צוין בהערות לספר המנוחה מהדורת הרב אלעזר הורביץ.

²⁴ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), המאורות, מועד קטן, ניו יורק תשכ"ד, עמ' סז.

²⁵ רבנו מנוח, על הרמב"ם מהדורת ר"ש פרנקל, ה' תפילין פ"ד ה"י אחרי שהביא הראייה מהירושלמי המשך: "ובפרק הישן אמרין ישן אדם בתפילין בסוכה שינת עראי, משמע נמי שחולו של מועד זמן תפילין הוא".

²⁶ הגהות רבי עקיבא איגר למשניות ברכות פ"ג מ"א; רעק"א בגילון השו"ע סי' לא; שו"ת משכנות יעקב, ווילנא תקצ"ח, או"ח סי' לו; רבי שלמה קלוגר, ספר החיים, מהדורת ירושלים תשס"ד, סי' לא; הוגד לי בשם קדוש מוהר"א מוויילנא זלה"ה, ובעמוד קי העלה רמז מן-התורה להנחת תפילין בחוה"מ; רבי יעקב צבי יאליש אב"ד דינוב [מחשובי תלמידי החוזה מלובלין], הגהות 'מלא הרועים'; רבי צבי אלימלך שפירא אב"ד דינוב בהגהותיו לש"ס גם הוא העיר מד"ע מדברי רש"י אלו, ותמה: "פליאה דעת ממני אשר הפוסקים הגדולים לא הביאו דברי רש"י ז"ל. ועכ"פ אותם המניחים תפילין יש להם לטענה דברי רש"י, דברים נחמדים, מהדורת ברוקלין תשס"ה, עמ' נ; רבי חיים סופר אב"ד

שיש לשים פסיק באמצע הדיבור: נטילת לולב וישיבה בסוכה באין ביחד, וכן הנחת תפילין ועטיפת טלית באין ביחד.²⁶ עוד דחו שרשיי כתב כן אליבא למ"ד ששבת ומועד זמן תפילין הם.²⁷ אי נמי שרשיי פירש כך דווקא לשיטת ת"ק הסובר שבנוסח הברכה אינו מוזכר 'תפילין' אלא 'מצוות' בלבד, אז לא הוי כפוגע בתפילין דמרי עלמא המוזכר בזוהר. מה שאין כן לדידן, שאנו פוסקים כרבי יהודה שמפרטים כל מצוה בפני עצמה ומזכירים 'תפילין' בהדיא, אין מקום להניחם.²⁸

רמז מן התורה

בפסוק (דברים כח י) 'וראו כל עמי הארץ כי שם יהיה נקרא עליך' רמזו חז"ל במסכת מנחות (לה ע"ב) את המכוון למצוות תפילין, ומכאן סמכו חסידי אשכנז למניין הימים שמניחים בהם תפילין בחוצה לארץ: האות ש' שבתפילין נכתב 'שין' וגם ר"ת המודגש בפסוק הוא ש"ן, כאילו אמרו: וראו כל עמי הארץ כי ש"ן עליך ויראו ממך. ועוד, חילוף השם הגדול בא"ת ב"ש עולה במספר ש"ן. והוא ש"ן רבתי של שיר השירים.²⁹ ועוד, **כי שלוש מאות ימים של הנחת תפילין הם בשנה, יצאו שבתות וימים טובים שהם ס"ה יום. היינו נ"ב שבתות, ויומיים ר"ה, א' יוהכ"פ, ד' בסוכות ובפסח ויומיים בשבועות**.³⁰ הרי לנו שבחז"ל מניחים

מונקאטש, שו"ת מחנה חיים ח"ב יו"ד, סו"ס יב; רבי יהודה ליב צירלזוהן, שו"ת עצי הלבנון, קלויזנבורג תרפ"ב, או"ח סי' כא.

²⁶ ערוך לנר, סוכה; ובספרו שו"ת בנין ציון החדשות, סי' נו [אם כי הביא ראה אלימאטא מגמרא שבת וסוכה שהניחו תפילין בחוה"מ]; רבי שלמה קלוגר, שם; רבי אברהם וורמן אב"ד בוטשאטש, אשל אברהם סי' לא; רבי יצחק אייזיק מקומרנא, שלחן הטהור, סי' לא סו"ס א. וראה עוד: שו"ת יד יצחק, ח"ג סי' רפט.

²⁷ רבי שמואל אביגדור תוספאה אב"ד קארלין, משיג על קודמו ברבנות העיר, כשהוא מוסיף תבלין שסתם ת"ק דרבי יהודה הוא רבי מאיר, והרי ר"מ סובר ששבת וחג זמן תפילין הוא, שו"ת שאילות שמואל, יוהניסברוג תרי"ח, סי' ג; ערוך לנר, שם; וכן כתבו רבי שלמה קלוגר, שם. רבי אלעזר ברכה אב"ד פלאצק, שו"ת משנת רבי אליעזר, ווילנא תרנ"ה, ח"א או"ח סי' ב ס"ק ד. וראה עוד: דעת תורה.

רבי אברהם צבי פרלמוטר אב"ד ראדום וראב"ד בווארשא הביא את שתי קושיות אלו של רש"י ויישבם בטוב טעם, ומסיים בהודאה על שזכה להעמיד את ראיית שני אריות אלו הגר"א ורעק"א "ודבריהם ברורים כשמש בצהרים", שו"ת דמשק אליעזר, פיטקוב תרס"ה, סי' צח. אחיו רבי משה פרלמוטר מו"ץ בלאדז' העתיק את תשובת רבי אברהם צבי, והוסיף עוד מדיליה, שו"ת חמדת משה, ווארשא תרנ"ו, או"ח טו. וראה עוד: שו"ת תירוש ויצהר, קנ; שו"ת זכר יהוסף או"ח י ס"ק ג; שהביא את דעת המשכנ"י מחד והבנין ציון מאידך.

²⁸ דברים נחמדים, שם, ומסיים: "עכ"פ אם נאמר כן, אותם המניחים בלא ברכה, יש להם על מה לסמוך".

²⁹ ראה סידור רוקח, ראש עמ' קמד.

³⁰ רוקח על התורה, בני ברק תש"מ, סוף פ' בא, עמ' סז; רבי יצחק ב"ר יהודה, מבעלי תוספות שני, פענח רזא, סו"פ בא, מהדורת ווארשא תרצ"ב, דף קז ע"א; רבי אברהם ב"ר עזריאל מביהם, הביא את לשון הרוקח והאריך בחשבון הנכון במספר הימים, ערוגת הבשם, ירושלים תש"ז, ח"ב עמ' 84; רבנו בחיי [תלמיד הרשב"א!], כי תבא, כח, י, וכפי שפירט בעל התויו"ט את מניין הימים, פירוש 'טוב טעם' לרבנו בחיי, בני ברק תשנ"ב, עמ' קמט; ארחות חיים (לוניל), סי' כז, הביאו ב"י סי' לב לסעיף מב, ולא העיר שאינו תואם עם שיטתו [!]; רבי שמשון ב"ר אלעזר מפראג, [שנת ק"י לערך] בספרו המפורסם 'ברוך שאמר' על הלכות תפילין, מהדורת ירושלים תשל"ד, עמ' נז; רבי יעקב כ"ץ משפירא, חברו של מהרי"ל, הרב י"מ פלס 'פסקים ודרושים מהמהרי"ל ובני דורו', ספר זכרון לר"ב זולטי, מכון ירושלים תשמ"ג, עמ' רנב; אבודרהם, הלכות תפלות של חוה"מ; מהרש"ל בספרו ים שלמה, ביצה, פ"א סי' נא ובביאורו לסמ"ג עשין כב, מהדורת מכון ירושלים תשס"ג, עמ' סג [צוין אצל תלמידו רבי משה מת, להלן הע' 31; עטרת זקנים, סי' לא; אליהו רבא, שם]

תפילין³¹. ויש שמנו ש"א יום³², וזה רומז למי שאינו מניח תפילין בימים אלו שנידון באש³³.

דעות הגאונים האוסרים הנחת תפילין בחול-המועד

מכאן ואילך נסקור את שיטות רבותינו הגאונים והראשונים כפי סדר כרונולוגי, שיעניק לנו אינדיקציה על השתלשלות ורצף המנהג בקהילות ישראל

עיון בכל כתבי הגאונים בסוגיה זו מביא לידי תימהון. מחד, רוב רובם של הגאונים לא התייחסו לשאלת הנחת תפילין בחוה"מ, לא בחיבורים המרכזיים (שאלות, הלכות פסוקות, הלכות גדולות³⁴, סידורי רבי עמרם ורבי סעדיה), וגם לא בכתבי גאוני ארץ ישראל. עולה על כולנה התמיהה שגם באוצר הבלום, אותן אלפי התשובות שהתגלו במאה השנים האחרונות מתוך הגניזה, אין אפילו שאלה אחת המתייחסת לנידון זה. התמיהה מתחזקת בשעה שנגלה שסיעת גאונים "אסרה" להניחם, שהיא שיטה מקצינה. והפליאה זועקת מאליה, שהחכמים אחריהם, ביניהם גאונים מפורסמים, התעלמו משאלה זו. ולא עוד אלא שרוב רובם של אזכורי הגאונים מוזכרים לראשונה כמה דורות לאחריהם.

ישנה תשובה המיוחסת לרב ששנא גאון (שערי תשובה, שאלוניקי תקס"ב, סי' רסו) לגבי הנחת תפילין בתשעה באב ומסתיימת במשפט קצר: "ואסור להניח תפילין בחוש"מ"³⁵. תשובה זו תמוהה מכמה צדדים: א. אם השואל התעניין לגבי תשעה באב, למה ועל מה הוסיף הנהגת חוה"מ. ב. תשובה זו נמצאת במקורות אחרים ללא תוספת זו³⁶. שני נתונים אלו מערערים על האותנטיות שלה. מאידך, תשובה זו – עם התוספת – הועתקה בספר האשכול³⁷.

³¹ רבי אלעזר בעל ה'רוקח' אחרי הבאת הרמז מסיים: "ומצינן שמניחין תפילין בחול המועד", הרב יעקב גליס (מהדיר), תוספות השלם עה"ת, פרשת בא, עמ' קמט; רבי חיים פלטיאל, תלמיד-חבר למהר"ם מרוטנבורג, מכאן סמך שמברכים לתפילין בחי"ה, פירוש ר' חיים פלטיאל עה"ת, ירושלים תשמ"א, עמ' 229; רבי יו"ט ליפמן מילהוין מפראג, תלמידו של ר' שמשון ב"ר אלעזר, המפורסם בחיבורו 'ספר הניצחון' בספר 'אלפא ביתא' שלו [שהב"י העתיק ממנו], אחרי הביאו הרמז ממשך: "על כן יש סמך להניח תפילין ולברך אפילו בחוה"מ מטעם זה", אלפא ביתא, פורסם לראשונה ב'קובץ ספרי סת"ם, לרבי מנחם מנדל משי-זהב, ירושלים תש"ל, עמ' רפג. וכיוונו לדבריהם: מהרש"ל הני"ל, הפמ"ג, משי"ז סי' לב ס"ק לה. רבי משה מות תלמיד מהרש"ל מעתיק את הרבינו בחיי ומסיים: "וני"ל שטעם זה מספיק לבני אשכנז המניחין תפילין בחו"ה... אבל לבני א"י שאין מניחים, כדעת הזהר, וכן נוהגים אנשי ספרד, אם כן לדידהו הקושיא במקומה עומדת", מטה משה, סי' כג, מהדורת זכרון אהרן, עמ' מד.

³² תוספות השלם, עמ' קמט בשם הרוקח.

³³ רבנו אפרים עה"ת [מחוגו של הרוקח], פרשת בא עמ' רט.

מכאן אפשר להצביע על שורש למאמר, שהובא אצל רבי חיים או"י כשהוא מעתיק מאמרי חז"ל בשבחם את מקיימי מצוות הנחת תפילין, מביא בין השאר: "וגם אמרו שאין אור של גיהנם שולט בו", פסקי הלכה של רבי חיים אור-זרוע, ירושלים תשל"ג, עמ' 138, ולאחריו בטור סי' לו.

³⁴ ראה הלכות גדולות מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, א, עמ' 482 הע' 8.

³⁵ צוין בדע"ת ובאות חיים, ס"ק א סוף ד"ה ובדברי הרמב"ם.

³⁶ בחיבור 'שערי תשובה' זה, בסימן קנה, וכן בתשובות הגאונים לרח"מ הורביץ, ח"א עמ' 47.

³⁷ באשכול מהדורת רצב"א, ה'ל' תפילין, עמ' 88 העתיק בשם תשובת הגאון: שאסור להניח בחוה"מ, ברם, כבר הוכיח הח' ר"ש אלבק שזו תוספת מאוחרת בכ"י פריס! ראה האשכול שלו, עמ' 229, הע' טז.

כעין זה מופיע בספר 'העתים' לרבי יצחק ממרסיי, מחכמי הדור בפרובנס, חיבור המבוסס על תורת הגאונים וחכמי ספרד הקדמונים. בהלכות תפילין מעתיק ר' יצחק תשובה מגאון שניסוחה מזכיר את תשובת רב ששנא, אבל בשינוי מילה אחת: "תשעה באב שגלות עתיקא הוא, נתחייב בתפילין, וכן מנהג בשתי ישיבות. ובחז"ה אין מניחין כשבת ויו"ט"³⁸.

ראשוני ספרד המאוחרים העתיקו מספר 'תיקון תפילין' לרבי יהודה ב"ר ברזילי מחבר 'ספר העתים' בשם 'פסק גאון' שאין להניחם בחז"ה³⁹. במקביל העתיקו בעלי התוספות פסק מספר 'הלכות גדולות' המיוחס לרבי שמעון קיירא האוסר להניח בחז"ה⁴⁰.

בשנת תרמ"ב פורסמה לראשונה תשובה מאת רב משה [ב"ר יעקב] גאון סורא בעניין זמן הנחת תפילין, ובאמצעה מתייחס גם לחז"ה: "והלכתא אסור להניח תפילין בשבתות ויו"ט, דכתיב ושמרת את החוקה הזאת למועדה. ואסור להניח תפילין בחז"ה"⁴¹.

רבי שלמה ב"ר נתן אב"ד סיג'ילמסה (מרוקו), בדור שאחרי הרי"ף, ואשר צעד בעקבות הגאונים, כותב בהלכות תפילין: "זמן הנחתם – רק ביום מימי החול, פרט ללילות ולימי שבתות והמועדים, שמצות תפילין אין נוהגת בהם. וכן בימי חול המועד. וכן הורו הגאונים"⁴². בהגהה בתוך ספר הנייר, שהוא מתקופת סוף ראשוני צרפת, כתוב: "ר"ת מתיר להניח תפילין בחז"ה, ורב עמרם אוסר. ולכן נהגו להניחם בלא ברכה"⁴³. ולא מצאנו לו חבר בכל כתבי רבי עמרם הנמצאים היום.

הרי לנו שמועות רבות מגאונים סורא האוסרים הנחת תפילין בחז"ה. ומן הצורך להעיר ששמועה זו צריכה תלמוד, הרי בחז"ל לא מצאנו איסור להנחת תפילין בשבת ומועד.

דעת ראשונים המחייבים הנחת תפילין בחול-המועד

כאמור, הראשונים שהסתפקו בשאלה זו היו בעלי התוספות, כלומר, האם חז"ה נכלל גם הוא בהגדרת 'אות', ותשובתם תלויה בהגדרתם החדשה לסיבת ה'אות'.

בד"ה ימים כתבו התוספות שמהאי טעמא "לכאורה נראה שא"צ להניח בחז"ה, שאינו צריך אות", שהרי אסור במלאכה בדבר שאינו אבוד. ועוד, הרי חייב בסוכה בחג, ובפסח אסור באכילת חמץ, ואכן כך פסקו ב'הלכות גדולות'. אמנם, הביאו שלוש ראיות להוכיח שחז"ה חייב בתפילין כשהם מחדשים שתי הגדרות

³⁸ העיטור, ה' תפילין, דף ס ראש טו"ד.

³⁹ רא"ש בהלכות קטנות שלו, ה' תפילין: ובספר העתים של הרב הברצלוני ראיתי פסק לגאון: והלכתא אסור להניח תפילין בשבתות ויו"ט, ואסור להניח בחולו של מועד; שבלי הלקט, ענין תפילין, דף קצג סוף ע"א.

⁴⁰ תוספות במוע"ק ובעירובין. וצ"ב: הרי שיטת בה"ג שאיסור מלאכה בחז"ה הוא מדרבנן.

⁴¹ הרב חיים מאיר הורביץ, תורתן של ראשונים, פפד"מ תרמ"ב, ח"א עמ' 47; ר' יואל הכהן מילר (מהדיר), הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג, סי' סו.

⁴² סידור רבינו שלמה ברבי נתן, ירושלים תשנ"ה, עמ' קנ.

⁴³ ספר הנייר, מכון ירושלים תשנ"ד, עמ' נח.

חדשות 'לאות'; הראשונה היא כללית: איסור מלאכה, שאסור בחוה"מ כבחג, והשנייה היא הגדרה מיוחדת לכל חג: "מדחייב בסוכה בחג, ובפסח אסור באכילת חמץ", לכן אין בו חיוב תפילין.⁴⁴

אולם מסקנת דבריהם היא לדחות שתי הגדרות אלו מכוח שלוש ראיות שהובאו לעיל.

אחרי שהעתיק הרא"ש ב'הלכות קטנות' שלו דברי התוספות, סיים: "הלכך מסתבר לפרש גמרא דילן שלא פליגא אירושלמי, וסבירא ליה ג"כ שחוה"מ חייב בתפילין, ונפרש 'ימים טובים' דומיא לשבת, שאות שלהם היא שמירת שבת מעשיית מלאכה, משא"כ חוה"מ שמורת במלאכה, אינו אות, וחייב באות תפילין". בהמשך דבריו מעתיק הרא"ש בשם ספר העתים בשם גאון שאוסר להניח תפילין בחוה"מ⁴⁵, אולם הרא"ש דוחה דבריו. ומן הצורך לברר למה שיהא אסור להניחם, כי אמנם ישנן שיטות ראשונים הפוטרים, אבל לא מצאנו בכתבי הראשונים שיאסרו⁴⁶.

לגבי ה'אות' של פסח שהוא בשב-ואל-תעשה, שלכאורה אינו דומה לשל סוכות שהוא בעשה, מן הצורך לציין לתוספות מו"ק דף יט ע"א שיסד רבי שמואל נכד ר"י הזקן, שנקטו שהאות של פסח הוא הואיל ואוכל מצה ולכן מכריע לא להניח, ודלא כבה"ג, וזה תואם להפליא עם דעת מפרשי המקרא הסוברים שמצווה לאכול מצה כל שבעה, וכן כתב הגר"א והחת"ס מד"ע.⁴⁷

כדברי התוספות בעירובין המחייב הנחת תפילין, כן כתב רבי ברוך מגדולי בעלי התוספות בספר התרומה כשהוא סומך על הירושלמי, ואינו דן בהגדרת איסור מלאכה בחוה"מ⁴⁸. אולם רבי יצחק או"י מוכיח כי מלאכה בחוה"מ אינה אסורה מן התורה, כשיטת ר"ת ואחרים: "הלכך אחר שפירשנו שמלאכת חוה"מ מותרת מה"ת, האידן יעלה על לב לומר שהוא 'אות' ויפטר מתפילין שהם דאורייתא"⁴⁹. וכן דעת רבי שמחה ב"ר שמואל משפירא, מגדולי חכמי אשכנז⁵⁰, שדברי ירושלמי מכריעים, כפי שמעיד תלמידו רבי שמואל ב"ר

⁴⁴ אכן רבי מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג מסביר את הנפק"מ בין שני הבנות אלו ל'אות', תכלת מרדכי, למברג תרנ"ב, דף ט ע"ב. ובשם רבי חיים הלוי סולובייצ'יק אב"ד בריסק, שאינו כן, אלא תלוי בגדרו של חג ולא באיסור מלאכה, ובכך הסביר את אי-הנחתו בחוה"מ, נכדו רבי יוסף דוב מבוסטון ששמע מאביו רבי משה ששאלו לאביו ר"ח על פשר הנהגתו, רשימת השיעורים, על מסכת סוכה, ניו יורק תש"ן, עמ' רעח.

⁴⁵ ב'העתיים' שלנו, חסרות הלכות תפילין וגם חוה"מ.

⁴⁶ להוציא משמועה על ר"י הזקן שאסר להניח, סמ"ג, סי' ע, וצ"ע, וראה לקמן בהע' 55.

⁴⁷ חידושי לפסחים דף לה ע"א; דרשה לז' אדר תקפ"ז, דף קנד טו"א.

ושניים מאחרוני הונגריה העלו שדעת רשב"י בזוהר שאין להניח תפילין בחוה"מ תואם את שיטתו שסובר שמצווה לאכול מצה כל שבעה, כפי שביאר בפנ"י לפסחים דף כח ע"ב, השואל בשו"ת קול אריה, או"ח סי' ל [שם השואל צונזר, והפלא שכן כתב חתנו רבי מרדכי שווארץ, בהערותיו לסימן לא, זרע מרדכי, ברוקלין תשמ"ד, עמ' מה]; חתן סופר, שער הטוטפת, סי' לד.

⁴⁸ ספר התרומה, הלכות תפילין, סי' ריג, דף עג טו"ד, כל לשונו הועתקה אצל רבי אברהם ב"ר עזריאל מראשוני חכמי ביהם, ערוגת הבשם, ח"ב עמ' 83-84.

⁴⁹ או"י, לעיל הע' 9.

⁵⁰ תלמיד מובהק לרבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, וכן למד אצל רבי אליעזר ממיץ, רבי אברהם ב"ר שמואל החסיד. עמד בקשר אמיץ עם חכמי זמנו: ראבי"ה, רבי יהודה החסיד. מתלמידיו: בעל 'אור זרוע' ורבי ישעיה די טראני.

ברוך⁵¹ שהניח, ומוסיף הנהגות כמה מבני דורו. וז"ל רבי יוסף שליקט את פסקי רבו – רבי שמואל הרואה: "נראה לרבינו שמחה שצריך להניח תפילין בחוה"מ... וכן משמע בירושלמי... ויש שאין מניחים, וגם הרב ר' יחיאל ב"ר יוסף שהיה נקרא שיר ווינש⁵², היה אומר שאין מניחים אותו. אבל ה"ר אליהו⁵³ וה"ר שמואל בן הקדוש ה"ר אלחנן⁵⁴ מפי הגאון רבי יצחק⁵⁵ היה לובשם, וכן עמא דבר⁵⁶.

וכן נהגו חסידי אשכנז: רבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא בעל יחוסי תנאים ואמוראים⁵⁷ ובנו רבי אלעזר ה'רוקח'⁵⁸; וכן נהג תלמידם רבי אברהם ב"ר עזריאל מביהם⁵⁹. וכן נהג רבי יהודה ב"ר יצחק שירליאון המכונה ר' יהודה מפריס (ד' תתקכ"ו – ד' תתקפ"ד) תלמיד מובהק לדודו ר"י הזקן⁶⁰, וכן נהג הר"ש משאנץ, גם הוא תלמיד ר"י הזקן⁶¹ וכן נהג רבי ישעיה די טראני, תלמיד מובהק לרבי שמחה משפירא⁶², ונכדו רבי ישעיה די טראני אחרון (נפ' ה' פ')⁶³.

וכן נהגו רבי יצחק או"ז מווינא, תלמידיו של רבי שמחה משפירא ובעל 'ערוגת הבשם'⁶⁴; ותלמידו רבי מאיר מרטנבורג (ד' תתק"פ – ה' נ"ג) ומאחרוני בעלי התוספות, שדברי ירושלמי מכריעים ומן התורה חוה"מ

⁵¹ רבי ברוך ב"ר שמואל ממגנצא, תלמיד רבי משה הכהן ממגנצא [תלמיד ר"ת] ורבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, תלמיד ריה"ח ומח"ס יחוסי תנאים ואמוראים. חיבר את 'ספר החכמה' שלא הגיע לידינו.

הבן – רבי שמואל, מכונה 'שמואל הרואה', למד אצל אביו ואצל רבי אלעזר ממיץ, בעל ה'יראים', ועמד בקשר שאלות עם רבי שמחה משפירא ועם הראב"ה.

⁵² כנראה שהכוונה לרבי יחיאל מפריז. ב'פסקי רבינו יחיאל מפריז', מכון ירושלים תשל"ב, אין התייחסות לשאלה זו.

⁵³ רבי אליהו ב"ר יהודה מפאריס.

⁵⁴ רבי אלחנן מדמפרי – בנו ותלמידו של ר"י הזקן, שנהרג על קדה"ש בחיי אביו, מח"ס תוספות לע"ז. ועוד חיבר 'על תיקון התפילין'.

⁵⁵ כנראה שמדובר בר"י הזקן. ואכן במרדכי הביא בשמו שמירושלמי ראה גמורה לחייב תפילין בחוה"מ. לעומתם ישנה מסורת הפוכה, שר"י לא הניח, ראה לקמן הע' 78, הובאה מסורת חכמי צרפת שלא הניח, וכן הובא בהגהות מיימונית בהלכות תפילין ר"י לא הניח.

⁵⁶ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), פסקי רבנו יוסף, בתוך שיטת הקדמונים, ניו יורק תשנ"ב, עמ' של; הרב שמואל אלעזר שטרן (עורך), מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' קנ.

הפלא שבספר הרוקח, אין אזכור על שאלה זו, הלא היה מענקי הרוח בוורמייזא, הרי מדינות שו"ס התעמקו ביתר שאת בסוגיא זו. ברם, בספרו 'החכמה', לבוב תרל"ו, דף יז ע"א הובא רמז לשלוש מאות ימים בשנה בהם מניחים תפילין, ולפי החשבון יוצא שחוה"מ כלולים בתוכו [הובא גם ב'ערוגת הבשם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל, ב, עמ' 84]; כן בפסקי תוספות למנחות, סעי' קא מביא שבעל הרוקח הניחם.

⁵⁷ תלמידו דודו רבי אברהם ב"ר שמואל [אחיו של ריה"ח], שגם עליו ישנה עדות שהניח.

⁵⁸ פסקי תוספות מנחות, ס"י קא.

⁵⁹ לעיל הע' 30.

⁶⁰ ריטב"א למוע"ק.

⁶¹ "וכן פסקו רבינו שמשון ב"ר אברהם ורבינו ברוך ב"ר יצחק [מורמייזא, מח"ס 'התרומה']", שו"ת הרא"ש, כלל כג ס"ט.

⁶² פסקי הרי"ד, מכון התלמוד הישראלי, עירובין, עמ' קעד, מו"ק י"ט ע"א [עמ' שצג], על פי הירושלמי; תוספות ר"ד מהד"ת, עירובין, דף צו [הובא אצל רבי אברהם ב"ר עזריאל, מבית מדרשו של ריה"ח, ערוגת הבשם, ירושלים תש"ז, ח"ב עמ' 84] נכדו; מנהג טוב, בודפסט תרפ"ט, סעי' לב.

⁶³ ריא"ז, בהלכות תפילין שלו, בתוך פסקי ריא"ז, ירושלים תשל"ז, עמ' רמד.

⁶⁴ אור זרוע, ח"א ס"י תקפט, ח"ב ס"י שמא.

מותר במלאכה, ולכן הניח בברכה⁶⁵. וכן נהגו חכמי פרובנס: רבי משולם מבדריש⁶⁶, תלמיד בעל המאור והראב"ד; ותלמידו רבי מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונא (נפ' ה' כ"ד)⁶⁷; וכן נהג רבי דוד ב"ר לוי מאחרוני חכמי נרבונא (נפ' ה' נ"ו)⁶⁸.

הרי לנו דעת רוב רובם של ראשוני אשכנז וצרפת⁶⁹ ואיטליה⁷⁰ ופרובנס⁷¹, שיש להניח. הרמב"ם לא פירש את דעתו לגבי שאלה זו, ודעת רוב האחרונים שדעתו להניח⁷².

דעת הראשונים הפוטרם הנחת תפילין בחול-המועד

לעומת שיטות אלו, ישנה סיעת ראשונים הגורסת שמן התורה ישנו איסור מלאכה בחוה"מ, אלא שנתנה התורה רשות לחכמים לאסור ולהתיר מלאכות שונות על פי ראייתם. ואם כן, על פי האמור יסברו שמצד איסור-מלאכה אכן חוה"מ יכול להיקרא 'אות', וממילא פטור מלהניח בו תפילין.

כאמור לעיל, תוספות בעירובין מביא בשם 'הלכות גדולות' הפוטר הנחת תפילין בחוה"מ, אבל למעשה מכריע כדעת הירושלמי המחייב. הרא"ש בהלכות קטנות שלו (הלכות תפילין סי' טז) מביא מספר העתים לרבי יהודה מברצלוני שכתב בשם גאון הפוטר תפילין בחוה"מ, ולומד זאת מהפסוק 'ושמרת את החוקה הזאת'. גם בתשובותיו מתייחס הרא"ש לוויכוח זה, ופותח בדברי הגאונים שאסרו להניח בחוה"מ משום שנקרא 'אות'. אלא שביחס לכך טוען הרא"ש ש"לא מסתבר טעמייהו". הרא"ש ממשיך ומעתיק את הסוגיות בבלי וירושלמי, שמהן משמע שהניחו בחוה"מ, ומהן הוא מסיק שיש להניח, וכל שכן לדעת ר"ת הסובר שאיסור

⁶⁵ מאורות הראשונים, עמ' קמט: "וכן ראה רבותיו נוהגים להניחו בחול המועד"; וכן כתב בשמו תלמידו המרדכי, בהלכות קטנות שלו, דפוס ווילנא דף יג ע"א. [והיה לפני הב"ח הכותב: "אנן במלכותינו נוהגים להניחם ולברך עליהם כמהר"ם והרא"ש"]; הגהות מיימוניות, הל' תפילין, פ"ד, בשם רבנו שמשון וספר התרומה ורבנו שמחה; וראה ערוגת הבשם, ב, עמ' 84;

⁶⁶ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), ספר השלמה, ניו יורק תשכ"ד, מו"ק, עמ' קי.

⁶⁷ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר) המאורות, ניו יורק תשכ"ד, מו"ק.

⁶⁸ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), המכתם, ניו יורק תשכ"ב, מו"ק, עמ' רז-רח.

⁶⁹ וכן נראה דעת: רבי משה מקוצי [חברו של רבי יחיאל מפריס], סמ"ג, עשין כב [עמ' עד במהדורת ר' אליקים שלזינגר]; רבנו מנחם המאירי מפרובנס [ה' ט – ה' ע"ה]: "וכן שמענו שנוהגים בצרפת להניח", מאירי למוע"ק; אגודה, עירובין, סע' צז; מו"ק סע' לח, מנחות, סע' יא; הגהות אשרי, ביצה דף טו ע"א; תלמידו רבי שלום מנוישטט, הניח עם ברכה.

⁷⁰ וכן העידו חסידי איטליה: שרוב גאוני עולם מניחים, מנהג טוב, בודפסט תרפ"ט, סע' לב. מאידך בספר התדיר לרבי משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, מחכמי רומא, לקמן הע' 79, דעתו שאין להניח.

⁷¹ בפסקים ושו"ת רבי אליעזר מטרשקון, ירושלים תשמ"א, אין התייחסות לשאלה זו.

⁷² כס"מ, תפילין פ"ד ה"י, ורבים האחרונים שנו"נ בדבריו, ראה מאסף כל המחנות, סי' לא עמ' סז; והמצויין ברמב"ם פרנקל, וראה עוד קרן אורה, מו"ק יט ע"א, מנחות לו ע"ב.

וכל זה מפרק את קביעתו של רבי יצחק אייזיק ספרין מקומרנא, שדעת רוב הראשונים לפטור, ודעת הרא"ש יחידאה היא, שולחן הטהור סי' לא. כמו כן: מה שכתב שהראשונים "אוסרים" להניח, אינו מדויק, הרי הראשונים לא אסרו אלא פטרו!

מלאכות הוא רק מדרבנן. אלא שבסוף הוא מוסיף ש"יש מניחים בלא ברכה משום ספק ברכה לבטלה"⁷³; דעה זו תבואר לקמן.

כמה מבין חכמי פרובנס פוטרם תפילין בחוה"מ. הראשון הוא הראב"ד "השלישי" (תת"פ – תתקנ"ח) שערך תשובה העוסקת בימי וזמני הנחת תפילין: "וחוה"מ פטור מן התפילין מפני שהם ימי 'אות' כימים טובים"⁷⁴. כנראה שהוא או ר"ת וסיעתו השפיעו כל כך, עד שרבנו מנוח מחכמי לונל, בן דורו של 'המאיר', כותב שלמרות שדעתו האישית היא להניח, "אך כל רבני הארץ הזאת הסכימו שאינו זמן תפילין"⁷⁵.

רבים מבין חכמי צרפת דגלו בשיטת הפוטרם. מצאנו שרבי יחיאל מפאריס לא הניח, ידידו רבי טוביה ב"ר אליהו מווינא⁷⁶ גם הוא לא הניח⁷⁷, ובתוספות רבינו פרץ למסכת עירובין נמסר שכן מסורת ראשוני בעלי התוספות בצרפת: "שמע מ"ר [רבי יצחק מקורביל] מרבינו יחיאל [מפאריס] שגם ר"ת ור"י ורבנו אלחנן ורבנו יהודה לא הניחו תפילין בחולו ש"מ. וכן מפרש רבי טוביה ורבינו ריצב"א"⁷⁸.

בספר התדיר לרבי משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, מחכמי רומא, מעלה שחוה"מ פטור מתפילין⁷⁹.

מחכמי ספרד נמצא הרשב"א ותלמידיו שהכריעו את הכף לטובת הפוטרם.

רשב"א (ד' תתקצ"ה – ה' ע') נשאל מאת תלמידו למנהגו לגבי חוה"מ. בתשובתו מעיד רשב"א על עצמו שאינו מניח, ואת דעתו זו הוא מבסס על כך שאיסור המלאכה הוא מן התורה, ומוסיף שכן דעת תוספות וראב"ד⁸⁰. כנראה שהשואל היה תלמידו רבי חיים ב"ר שמואל מטולידו הכותב בספרו 'צורר החיים' הלכות חוה"מ, אחרי הבאת שיטות האוסרים מלאכה מה"ת: "על כן יקום אדם בחולו של מועד וישכים לבה"כ ולא יניח תפילין שהוא 'אות' כמו יו"ט, וכן היה נוהג מורי הרשב"א ז"ל שלא להניחם, ואע"פ שמורי ה"ר פרץ היה

⁷³ שו"ת הרא"ש כלל כג סי' ג; ובסי' ט מעיד על עצמו שמניח בברכה. ביאור רחב בדברי הרא"ש, אצל רבי יו"ט ליפמן אב"ד קאפוליא, קדושת יו"ט, ווילנא תרכ"ו, מדור סוגיות סי' לט; רבי יצחק דאנציג אב"ד יאנאווא, שו"ת בית יצחק, א, סו"ס לו.

⁷⁴ תמים דעים, ויניציה שפ"ב, סי' מ. תשובות ופסקים מהראב"ד, ירושלים תשכ"ד, סי' קכא.

⁷⁵ רבנו מנוח לרמב"ם הלכות תפילין, פ"ד ה"י.

⁷⁶ תלמידם של תלמידי הר"י. עמד בקשר שאלות עם רבי שמחה משפירא.

⁷⁷ עדות תלמידו רבי אברהם ב"ר אפרים בהגהותיו לסמ"ג: "וכן נהג מורי הרב רבי טוביה", הרב יהושע הורוביץ (מהדיר), קיצור ספר מצוות גדול לרבי אברהם ב"ר אפרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 53.

⁷⁸ הוא רבי יצחק בן אברהם, תלמיד מובהק לר"י הזקן, וראש ישיבה בדנפיר אחריו.

הרב חיים דיקמן (מהדיר), תוספות רבנו פרץ למסכת עירובין, ירושלים תשנ"א, עמ' רצו. וזה סותר למה שכתב המאירי לעיל הע' 70, שמנהג צרפת הוא להניח.

⁷⁹ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), ספר התדיר, בתוך שיטת הקדמונים, תשנ"ב, עמ' רעה.

⁸⁰ שו"ת הרשב"א, א, סי' תקצ; תשובות המיוחסות, סי' רלו. והפלא שבחידושי לעירובין מביא את דעת התוספות וממשיך: "ומגדולי האחרונים אמרו שחולו של מועד זמן תפילין הוא, מדאמרין במוע"ק שכתב אדם תפילין לעצמו במועד, ואם אינו מניח במועד אף לעצמו אינו כותב"; ואינו מכריע בין שתי השיטות! הנצי"ב בעמק שאלה, סי' לה, דף רכז ע"א, לפלל בדעת הרשב"א.

מניחם בלא ברכה, לא היה מודה⁸¹ כן מורי הרשב"א⁸². וכן דעת תלמידו בעל ספר 'החינוך' במצוות תפילין (תכא): "והוא הדין לחולו של מועד אינו זמן הנחת תפילין, שנאמר עליהם 'והיה לאות', ושבת ויו"ט הן עצמן אות ואין צריכין לאות אחר". וכן כתב המאירי – בן דורו של הרשב"א – "אבל בספרד נהגו שלא להניח"⁸³.

הסוברים להניח תפילין ללא ברכה

כאמור, הרשב"א – ראש המשיבים בברצלונה – הוא מהראשונים המכריעים בסכין חריף לא להניחם, ואילו תלמידו המובהק, הריטב"א [ה' י' – ה' צ'] בחידושו לעירובין ומועד קטן הביא את הדעות השונות, ואילו את דעת רבו הרשב"א לא הביא. מסקנת דבריו היא לחייב הנחתן: "וזה נראה ברור", אלא שמוסיף: "ויש מחמירים לחוש לדברי שניהם ולהניח ללא ברכה". וכן הכרעת רבי יצחק ב"ר יוסף מקורביל [נפ' ה' מ'], חתנו ותלמידו של רבי יחיאל מפריז בספרו סמ"ק, סי' קנ"ג: "בחוה"מ יש להסתפק, וטוב להניחם בלא ברכה שאינו עובר משום בל-תוסיף אלא אם מתכוין להוסיף"⁸⁴. לעיל הבאנו שכן נהג רבנו פרץ, תלמידו המפורסם של בעל הסמ"ק, ועדות שנייה התגלתה לאחרונה ע"י שאלה שרשם תלמידו: "שאל נשאל למורינו [רבינו פרץ] מתפילין בחוה"מ, והשיב שהרבה גאונים וה"ר טוביה מביאן, לא היו [מחייבים] לשומן, ואע"פ כן, מורינו שם אותן בצינעה בלא ברכה"⁸⁵.

וכן דעת רבנו מנוח, שלמרות שדעת רבני ארצו היא לא להניח, הוא מיעץ: "מיהו, אם רצה להניח, יניחם בלא ברכה"⁸⁶. וכן הכרעת בן דורו ובן עירו – רבי מנחם המאירי, אחרי שהביא את שלל השיטות, מסיים: "מכל מקום יראה שאף לשיטה זו [השוללת] מכל מקום אין איסור בהנחתם, שהרי חוש"מ אין בו איסור הוצא ומשאוי וטלטול. אלא שלדעתם אין מברכים בהנחתם, וכן שמענו על קצת רבני צרפת מן המובהקים שבאחרוניהם שנוהגים להניחם בלא ברכה, וכן הדברים נראים"⁸⁷. גם רבי אהרן הכהן מלוניל, מאחרוני חכמי פרובנס, העתיק את דעת הסמ"ק⁸⁸.

⁸¹ אולי צ"ל מורה.

⁸² הרב שמואל ירושלמי (מהדיר), צרור החיים, ירושלים תשל"ו, עמ' קסג.

⁸³ מאירי למוע"ק, עמ' קו.

⁸⁴ אחרי שהביא את השיטות השונות של אלו המניחים ואלו השוללים, מסיים רבי יעקב חזן מלונדון: "וה"ר יעקב [צ"ל יצחק] מקורביל כתב טוב להניחם בלא ברכה", הרב ישראל ברודי (מהדיר), עץ חיים, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמ.

⁸⁵ הרב אליהו פינס, 'הוראת רבינו פרץ', מוריה שנה יד גיליון יא (ניסן תשמ"ו), עמ' יג סע' קצז.

⁸⁶ רבנו מנוח, לעיל הע' 24.

הלשון "אם רצה להניח" מצריך עיון, לכאורה אין מצב ביניים, או שישנו חיוב או שישנו פטור. ואולי יש להעלות סברא הואיל וחוה"מ הוא מצב ביניים שבין חג לבין ימות החול, הרי זה תלוי בהרגשת הלב בדרגת הקדושה, ולכן אין כאן מקום לחיוב גמור. ואם כנים הדברים, אולי יש להוסיף סברא להשמטת הברכה, לא משום ספק ברכת להקל, אלא על פי יסוד האחרונים שאין לברך במצווה "קלושה" (ראה חידושי הגר"ח להלכות שחיטה; שו"ת הר צבי, אה"ע סי' פז), הערת הגאון רבי אליהו גרינצייג שליט"א.

⁸⁷ מאירי, מוע"ק דף יח סוף ע"ב.

⁸⁸ ארחות חיים, הלי' תפילין, סע' יא; כלבו, הלי' תפילין סי' כא.

וכן דעת רבי שמואל ב"ר משולם מגירונדי, מחכמי ספרד אחרי הרשב"א והרא"ש: "בחש"מ, אם מניח תפילין לא יברך עליהם"⁸⁹.

בדור האחרון של חכמי ראשוני אשכנז אנו כבר מתוודעים לשני מנהגים שונים אצל חכמים באותו בית-מדרש!

הרא"ש [ה' י' – ה' פ"ח], למרות שהוא מכריע להניח⁹⁰, מסיים במילים: "ויש מחמירים לחוש לדברי שניהם ולהניח במועד בלא ברכה". בנו רבי יעקב בעל הטורים [ה' כ"ט – ק"ג] גם הוא מזכיר את דעות המניחים ללא ברכה, אך מיד אחר כך הוא מביא את מנהגו של אביו שהניחם בברכה. וכן נהג רבי שלום מנוישטט להניח בברכה⁹¹, ותלמידו רבי אייזיק טירנא גם הניחם בברכה⁹²; וחזו"ת תקופה זו – רבי יהודה לנדא מהמקורבים ביותר למהרי"ל וחבר בית-דינו (כיהן בעיר לאנדו שבמחוז ריינס), בירך⁹³. גם בנו רבי יעקב לנדא בעל 'האגור' בירך⁹⁴. לעומתם מצאנו מחכמים מתקופה הנוכחית שהניחם ללא ברכה: רבי חיים אור-זרוע, בנו ותלמידו של רבי יצחק אב"ד ותלמידו של מהר"ם מרוטנבורג⁹⁵; מהרי"ל, תלמיד מובהק של ר"ש מנוישטט⁹⁶; רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן', תלמידו של מהרי"ל⁹⁷.

סיכום

ברור שעד תקופת בעל הטורים השיקול היחיד שהניע את המחלוקת היה השיקול ההלכתי, ששורשו, בדרך כלל, היה בשאלה העקרונית לגבי חומרת איסור המלאכה בחוה"מ והמסתעף ממנו – חובת הנחת תפילין. כמו כן ברור מעל כל ספק שברוב המקומות הניחו תפילין בחוה"מ, והספק היחיד [בתקופה המאוחרת] היה אם לאור המחלוקת ההלכתית נכון גם לברך עליהם.

כמו כן ברור שברוב קהילות אשכנז וצרפת הניחו תפילין, רק בדורות האחרונים – משנת ק' ואילך ישנה כבר בקיעה בחומת המנהג, ורבים החלו לחשוש לשיטת השוללים והפסיקו לברך עליהם.

לעומת זאת, הנוהג בספרד אינו ברור כל כך. עד דור הרשב"א אין לנו עדויות רבות. נותרו עדויות מהריטב"א⁹⁸ ומרבי יצחק אבוהב הראשון שכולם הניחו, רק שהמנהג התפצל בין כת המברכים והכת שלא

⁸⁹ אהל מועד, ח"א, ירושלים תרמ"ו, דף קי ע"ב.

⁹⁰ והפלא שלא ציין שכן דעת רבו מהר"ם!

⁹¹ מנהגי מהר"ש, הלכות ומנהגי מהר"ש, מכון ירושלים תשנ"ז, עמ' קצו סע' קכו.

⁹² מנהגי מהרא"ט, מכון ירושלים תשל"ח, מנהגי חוה"מ פסח עמ' סב.

⁹³ האגור, סי' מג, דפוס ירושלים תש"ך, עמ' כג.

⁹⁴ האגור, סי' תרפד, עמ' קיא.

⁹⁵ הרב יצחק שלמה לנגה (מהדיר), פסקי הלכה של רבי חיים אור-זרוע, ירושלים תשל"ג, עמ' 80. נהג שלא כדעת אביו ורבו; לעומתו היה בקשרי מכתבים עם הרשב"א.

⁹⁶ מהרי"ל, מכון ירושלים תשמ"ט, ה' חוה"מ, עמ' קצו, סע' יד; שו"ת מהרי"ל החדשות, מכון ירושלים תשל"ז, סי' ט.

⁹⁷ לקט יושר, עמ' 14; וכן משמעות 'פסקים וכתבים' שלו, סי' קז.

⁹⁸ חידושי לעירובין ומוע"ק.

ברכו⁹⁹. כנראה שמדור הרשב"א והלאה התפלגו המנהגים. הראיה לכך שנתרו שתי עדויות מהדור האחרון שלפני הגירוש, רבי יצחק אבוהב השני 'גאון אחרון לקסטיליה' מעיד שהחלו כבר בקיעים בהנהגה הספרדית¹⁰⁰ ורבי יצחק קארו בתשובה לבן אחיו מרן הב"י כותב: "מקודם היו מניחים אותם בחוה"מ, כדברי הרא"ש"¹⁰¹.

*

בשלב זה הלומד נוכח שבירור סוגיה זו מתקשה בכמה תחומים, בצד ההיסטורי ובצד הלמדני. בצד ההיסטורי – חוסר עדויות במשך שנים רבות; סתירות בעדויות בנות תקופה אחת; קושי בפיענוח ר"ת לדוגמת 'ר"י', אם הכוונה לר"י הזקן או לרבי יצחק מקורביל בעל הסמ"ק, או ר"ת של 'ס"ה' האם הכוונה לספר המצוות, ספר התרומה וכן הלאה. בצד הלמדני – האם חיוב הנחת תפילין תלוי בדרגת איסור מלאכה בחוה"מ, או שהמדד הוא האם הוא נכלל ב'אות' כשבת ומועד.

בה בשעה שחכמינו הקדישו פרקים שלמים לדינו של חול המועד, אין התייחסות לגבי מצוות הנחת תפילין, ולא עוד אלא שרוב הגאונים וחכמי הדורות הראשונים של תקופת הראשונים בספרד, ובהם המפורסמים שבהם, התעלמו לגמרי מהנהגה זו, והמועטים מהם שכן התייחסו לכך, התפצלו לשלושה נתיבים נגדיים, כשאחד אוסר, והשני אינו מחייב, ואילו השלישי מחייב, ואילו היבול העשיר הוא מכתבי ראשוני אשכנז וצרפת. נתונים אלו ועוד מקשים לקבל תמונה בהירה על הנהגה בתור-הזהב באירופה ובארצות הבלקן מחד, ובבל וספרד מאידך¹⁰².

במאמר הבא אני מתכוון להקיף את המהפכה שנגרמה בעקבות גילוי הזוהר והתפשטותו.

⁹⁹ רבי יצחק אבוהב (השני), נולד בשנת קצ"ג, תלמידו של ר"י קנפנטון, כיהן כראש ישיבה בכמה ערים בספרד. עם הגירוש גלה לפורטוגל, וכעבור חדשים אחדים נפטר שם, כתב חיבור כעין שולחן ערוך בשם 'שולחן הפנים', אשר היה לפני מרן הב"י ואשר העתיק ממנו רבות, ובהלכות תפילין כתב: "ובחולו של מועד י"א שמברכים וי"א שאין מברכים עליהן", פורסם ע"י א.מ. הברמן, סיני, שנה ל' ח' א' (ניסן תשכ"ו), עמ' קנב.

¹⁰⁰ בביאורו לטור מכון ירושלים תשס"ג, סי' כט, אחרי שהביא את דעת הרא"ש, הוסיף: "אבל רשב"י כתב במדרש הנעלם, שמי שמניחם חייב מיתה, וכבר נפשטה הוראה שלו בהרבה מקומות".

¹⁰¹ שו"ת בית יוסף, תשובות ר"י קארו, סי' א.

¹⁰² רבי יחיאל מיכל גאלד יד ימינו של רבי חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש, המפורסם בספרו 'מאסף לכל המחנות', חיבר קונטרס 'מקראי קודש', בו ירד לעומק הסוגיא, צלל במים אדירים והעלה דבר נאה בחריפות ובבקיאות עצומה. חוברת זו היא נדירה, לאחרונה ההדפסה מחדש מכובדי הרב יעקב יהודה אסטרייכר מברוקלין, וכיבדני עם עותק אחד.

כבר זמן רב שידיד נפשי הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א שוקד על סוגיא רחבה ומסובכת זו וזכה לערוך יצירת מופת דבר דבור על אופניו כידו הגדולה, ומתעתד להוציאה לאור בעגלא ובזמן קריב. איני מתיימר להתעמק ולהקיף כמוהו, המומחה למנהגי ישראל בה"א הידיעה, רק אעלה מה שעלה בחכתי בתקופה האחרונה.